

Олег Бучма

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ЯК ГАЛУЗІ АКАДЕМІЧНОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Академічне релігієзнавство як наука почало формуватися в ХІХ ст. Це час бурхливого розвитку наукового знання, корінних зламів, поворотів і переворотів у різних його галузях (біології, медицині, хімії, фізиці, математиці та ін.). Філософія «де-факто» перестала виконувати функцію «цариці наук». На ґрунті позитивізму, що заперечував теоретичне, абстрактне пізнання дійсності, суспільних процесів і соціальних перетворень і апелював до емпіричного досвіду, постає нова наука — соціологія.

Ми не випадково згадали про факт становлення соціології, бо саме він детермінував процес оформлення релігієзнавства в галузь наукового знання з подальшою його структуризацією. Вже тоді починають чітко вимальовуватися такі напрями в дослідженні релігійного феномена, як соціологічний, філософський, психологічний, етнографічний, історичний, компаративний (порівняльне релігієзнавство), географічний, політологічний та ін., які в майбутньому склали структуру академічного релігієзнавства (філософія релігії, соціологія релігії, історія релігії, психологія релігії, географія релігії, етнологія релігії, політологія релігії та ін.). А основоположники соціології О. Конт, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, М. Вебер та ін. закладали основи політології релігії (хоча самого такого терміна у науковому вжитку й не існувало).

Зрозуміти процес становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства не можна без визначення самого терміна «політологія релігії», який до широкого наукового вжитку в релігієзнавчій сфері увійшов наприкінці ХХ ст. Цей термін складається з двох слів «політологія» і «релігія». «Політологія» (має грецьке походження («політікос» — державні, суспільні справи і «логос» — слово, поняття, вчення) — це наука, що вивчає політику та її зв'язки, взаємодії, опосередкування, взаємовідносини з особою і суспільством, досліджує взаємини між соціальними суб'єктами щодо здійснення (завоювання, розподілу, використання) політичної влади. Політологія, як і релігієзнавство, сформувалася в окрему галузь суспільно-гуманітарного

знання на ґрунті соціології. Тому не випадково стосовно політології в зарубіжній і вітчизняній літературі часто вживається термін «політична соціологія». Структуру сучасної політології складають: загальна політологія (досліджує історію і теорію політики), теорії середнього рівня (їх предметом є влада, політична система, політичні процеси, політичне лідерство, політична духовність, політична культура тощо) і спеціальні політичні науки (політична історія, географія, антропологія, психологія, соціологія, семантика, етнографія та ін.). Правомірно буде віднести до спеціальних політичних наук і політологію релігії.

Таким чином, можна констатувати, що політологію релігії однаковою мірою можна розглядати як структурний компонент двох важливих галузей суспільно-гуманітарного знання релігієзнавства (яке досліджує релігію як суспільний і особистісний феномени) та політології, що мають спільне наукове коріння. Політологія релігії, взаємодіючи зі структурними компонентами як політології, так і релігієзнавства, перебуваючи у їх системі, вивчає зв'язки між релігією і політикою, владою, політичною системою суспільства, вплив релігії, релігійності, релігійної культури і духовності на прийняття політичних рішень, на формування політичної культури і духовності, на політичний вибір та соціалізацію особистості і, навпаки, досліджує співвідношення релігійних і політичних відносин, діяльності, свідомості, моралі, виховання тощо. Відтак, політологія релігії акумулює досвід і знання, з'ясовує закономірності щодо функціональної взаємодії політики і релігії, які накопичувалися впродовж існування людської цивілізації.

Релігія і політика — явища суспільні і поза суспільством існувати не можуть. Вони генетично пов'язані з історією людства. З нею вони формувалися, вдосконалювалися і трансформувалися. Відповідно, і знання про зв'язок цих феноменів починають накопичуватися з моменту об'єднання людської спільноти у суспільство, з виникненням таких суспільних інститутів, як держава, право, влада, власність, з усвідомленням людиною себе як істоти розумної, державної і суспільної, з виникненням особливої групи людей, яка професійно починає займатися осягненням природи, значенням і наслідками цього зв'язку — філософів. Тому первинно політологічно-релігієзнавчі знання акумулюються у сфері філософського історичного типу світогляду. Скоріше за все тут варто говорити про протополітологію релігії, яка

підготувала абстрактно-теоретичну базу для синтезу різнорідних наукових знань в перспективну і цілісну наукову систему. Хоча, зауважимо, що протоелементи цих знань з'являються на рівні міфологічного і релігійного типів світогляду у стародавніх східних суспільствах Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю.

Антична філософія, вперше професійно обґрунтувавши проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології тощо, водночас визначально вплинула на подальший процес формування протополітології релігії. Філософські вчення порушували питання функціонування держави, демократії, справедливості, моральності політики (добра і зла в політичній діяльності), громадянського обов'язку, співвідношення держави і громадянина та ін. Попри розбіжності у їх поглядах, усі вони відстоювали позицію відповідності і взаємодоповнювання божественного, природного і позитивного права на основі принципу справедливості. Наприклад, Платон вважав, що державна релігія гуртує громадян, сприяє формуванню єдиної думки. Тому позитивне законодавство має оберігати державну релігію. Також пропагувалися ідеї толерантності і віротерпимості.

Проте з утвердженням християнства як державної релігії в Римській імперії віротерпимість змінюється релігійною нетерпимістю і агресивністю щодо інших релігій. Неабияку роль тут відіграли апологети християнства (Тертуліан, Юстин, Климент, Татіан, Ориген). В епоху середньовіччя патристами (Василій Великий, Григорій Нисський, Августин Блаженний та ін.) закладаються підвалини християнського богословського релігієзнавства. Хоча проблематика богословського релігієзнавства безпосередньо знаходиться поза межами предмета даного дослідження, проте опосередковано його здобутки позначилися на становленні академічного релігієзнавства взагалі і, зокрема, політології релігії. Адже тривалий час богословська думка визначала пріоритети суспільно-політичного розвитку.

У середні віки виникають і еретичні вчення (Іоанна Скота Еріугени, П'єра Абеляра, Марселія Падуанського та ін.), що створили спротив ідеям клерикалізму і владним амбіціям церкви і стали ідеологічною базою релігійно-політичних опозиційних рухів (богомільв, альбігойців, катарів, вальденсів, амальрикан, гуситів, лолардів та ін.).

Ці вчення, рухи й ідеї ідеологів Реформації та гуманістів періоду Відродження підготували перехід до нового етапу осмислення

співвідношення таких суспільних феноменів, як релігія і політика — епохи емпіризму, раціоналізму і просвітництва. В цей час превалюють ідеї цінності людської особистості, утвердження громадянських прав і свобод, свободи релігії, свободи віросповідання, свободи совісті, відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави.

У руслі вищеокреслених загальносвітових тенденцій, але зі своєю специфікою відбувалися становлення і розвиток релігієзнавства і, відповідно, — протополітології і політології релігії в Україні. Ця генеза проходила в найкращих традиціях Києво-руської доби.

Особливе місце в історії українського релігієзнавства займає творча спадщина діячів українського національного відродження перших десятиліть минулого століття М. Грушевського, О. Лотоцького, І. Огієнка, М. Шаповала, О. Бочковського, В. Липинського, А. Річинського та ін. В. Липинський створив своєрідну модель взаємовідносин між релігією та політикою, в якій релігія і церква є основою держави, пропонує принцип поділу духовної та світської влади, поставив питання про типи державно-церковних відносин і на основі теорії еліт та способу їх організації виділив три типи таких відносин. Перший тип — партнерські відносини між державою і церквою за сильної державної влади і її підтримки духовної влади. Другий тип — за слабкої світської влади частина її повноважень делегується церкві, яка користується правами світської влади. Третій тип — антагоністичне відокремлення церкви від держави.

Саме цей останній тип державно-церковних відносин був реалізований з приходом до політичної влади більшовицької партії в Радянському Союзі, де тривалий час перебувала Україна. Власне, тоді й зупинилося в своєму розвитку українське релігієзнавство й об'єктивні дослідження співвідношення релігії і політики.

Проте варто зауважити, що і в той час у межах наукового атеїзму уже проростають паростки нового релігієзнавчого знання. Поступово починають проявлятися окремі структурні елементи тієї науки, що невдовзі отримає назву академічне релігієзнавство (зокрема, й політологія релігії). Попри ідеологічну заангажованість, в працях авторів радянської доби ми віднаходимо раціональне зерно і з них отримуємо певний приріст наукового знання. В розвиток наукового релігієзнавства в той час своїми працями зробили внесок і В. Танчер, Є. Дулуман, Б. Лобовик, О. Онищенко та ін.

У 1991 році, зі здобуттям Україною незалежності, починається новий, якісний етап у розвитку української науки і, зокрема, релігієзнавства, для якого останні п'ятнадцять років є знаковими. Національна академія наук України самостійно визначає пріоритетні напрями наукових досліджень, які перестають бути ідеологічно упередженими і ґрунтуються на принципах об'єктивності та історичності. В її структурі уже з 1991 р. в Інституті філософії функціонує Відділення релігієзнавства. Власне, оформлення релігієзнавства в академічну науку відбулося завдяки наполегливій творчій праці колективу Відділення на чолі з його керівником д. філос. н., проф. А. М. Колодним, якого по праву можна назвати засновником українського академічного релігієзнавства. Адже, завдячуючи ініціативі і науковому доробку саме А. Колодного, було окреслене предметне поле релігієзнавства, сформульовані принципи академічного релігієзнавства та визначена його дисциплінарна структура. В 2000 році за його редакцією вийшла фундаментальна колективна наукова праця, підручник «Академічне релігієзнавство». Окрема тема в цій праці присвячена безпосередньо політології релігії. Вона написана О. Н. Саганом, який проводить глибокий аналіз структурного і функціонального рівня взаємовпливів релігії і політики, простежує еволюцію теократичної ідеї походження влади, розглядає богословські концепції релігії і політики, визначає основні моделі взаємодії держави і церкви та дає їм характеристику, аналізує державно-церковні відносини в Україні. В інших своїх наукових розвідках і монографіях О. Саган також торкається предметного поля політології релігії. Зокрема в монографії «Вселенське православ'я» (К., 2004) він звертає увагу на етнополітичну обумовленість розвитку і статусу функціонування православних церков.

Аналогічній проблематиці була присвячена докторська дисертація проф. Бондаренка В. Д. «Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні». — К., 1993. Вчений присвятив значну кількість інших своїх праць проблемам державно-церковних відносин, міжконфесійним конфліктам та їх профілактиці і запобіганню, аналізу релігійно-політичної ситуації в Україні тощо.

Загалом співробітниками Відділення релігієзнавства видана велика кількість індивідуальних і колективних монографій, наукових і науково-популярних статей, що безпосередньо чи

опосередковано порушують питання політології релігії, розробляють і вдосконалюють її понятійно-категоріальний апарат.

Цій проблематиці багато своїх праць присвятив В. Є. Єленський. На особливу увагу серед них заслуговує його індивідуальна монографія «Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні» (К., 2002). В ній він досліджує тенденції і напрями церковно-політичних і релігійно-соціокультурних змін у посткомуністичних суспільствах, суспільно-політичні протиріччя релігійно-інституційного розвитку, проблеми релігійної свободи і релігійних прав людини в Україні і світі на зламі ХХ — ХХІ століть, вектори і характер трансформацій релігійності посткомуністичних суспільств, вивчає релігію як чинник політичної та етнічної мобілізації посткомуністичного простору і особливу увагу тут приділяє взаємодії релігії і політики, релігійним інституціям як суб'єктам внутрішньополітичного процесу та релігійному чиннику у виборчому процесі.

Проблемам функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин, розв'язання котрих визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячене монографічне дослідження С. І. Здіорука: «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття» (2005). У ній автор розглядає історичну та соціокультурну детермінованість взаємодії суспільства і релігії, визначає громадянський вимір суспільно-релігійних відносин та конфліктогенний потенціал суспільно-релігійних відносин, окреслюючи конфлікти як вияв протиріч між суспільними, державними і конфесійними та церковними інтересами, приділяє увагу аналізу взаємодії суб'єктів політики та державної влади і релігійних організацій, релігійній експансії і політизації релігійних структур в умовах демократичного реформування українського суспільства, вивчає досвід релігійної політики в збройних силах іноземних держав та змальовує перспективи реалізації духовно-гуманітарної політики у воєнній організації Української держави.

Через призму буття нації, в найкращих традиціях української релігієзнавчої і соціально-філософської думки, аналізує зв'язок політичних, релігійних та етнічних факторів проф. А. Колодний у своїй монографії «Україна в її релігійних виявах» (2005). Тут автор досліджує стан і проблеми буття релігії в умовах демократичної України в таких аспектах, як особливості

становища християнства на межі тисячоліть і в умовах плюралізації релігійного життя України, визначає суспільні детермінанти нетрадиційної релігійності, дає характеристику місіонерству в умовах свободи віровизнань і благодійництву як сфері релігійного життя. В А. Колодного є чимало публікацій, що присвячені політизації релігійного життя і тенденціям сакралізації світського буття суспільства і держави, міжконфесійним і державно-церковним відносинам тощо.

П. Л. Яроцький акцентує увагу на вивченні церковної політики католицизму та протестантських конфесій. Він є автором і співавтором низки індивідуальних і колективних монографій, підручників і навчальних посібників. У них порушуються питання буття релігії і церкви в тоталітарну добу і в незалежній Україні та сучасному світі, політизації релігії, еволюції соціально-політичних орієнтацій і діяльності релігійних організацій, історії і сучасності державно-церковних відносин і свободи совісті.

Л. О. Филипович проводить релігієзнавчо-електоральні дослідження, вивчає вплив релігії і релігійності на політичні вподобання громадян, займається етнополітологією релігії, проблемами гендерної політики, виявляє суспільно-політичні детермінанти поширення новітніх релігійних течій.

М. Ю. Бабій досліджує один з важливих специфічних сегментів внутрішньої і зовнішньої політики держави у сфері свободи совісті. Він визначив її базові засади, кореляти, пріоритети, принципи і завдання. Стрижнем сутності цієї політики М. Бабій називає людиномірність, оскільки вона зачіпає інтереси як віруючих, так і не віруючих індивідів, торкається духовної сфери людського буття. В своїх публікаціях він аналізує державно-церковні відносини, подає їх типологію, формулює відповідний категоріально-понятійний апарат.

Питання сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі, місця церкви у системі суспільних інституцій сучасної України, взаємозв'язку церкви і політики в Україні і загрозу політизації висвітлює в своїх наукових працях В. В. Климов.

О. В. Бучма в своїх наукових публікаціях визначає функціональну взаємодію релігії, держави і права, аналізує трансформації співвідношення релігії і політики, визначає специфіку церкви як особливого організаційного утворення духовної влади,

характеризує феномен світських релігій та причини їх виникнення, корелює рівень релігійної свободи у суспільстві з функціонуванням суспільних відносин, окреслює ознаки нової суспільної, релігійної і правової ситуації в Україні, прогнозує наслідки зрощування релігії і політики та глобалізації і вестернізації релігійного життя., визначає чинники, що в сучасних умовах детермінують загострення проблем національної, державної та духовної безпеки, простежує релігійні трансформації в контексті глобалізаційних перспектив майбутнього.

Також окремим аспектам взаємозв'язку релігії і політики присвячують свої наукові розвідки й інші співробітники Відділення релігієзнавства В. В. Шевченко, П. Ю. Павленко, С. В. Свистунов, Г. М. Кулагіна, О. В. Недавнія, В. В. Титаренко, О. В. Горкуша.

У системі НАН України функціонують й інші наукові інституції, які досліджують окремі аспекти політології релігії і мають певний доробок у цій галузі. Так, в структурі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса функціонує Центр проблем церкви і етноконфесійних досліджень, який досліджує проблеми суспільно-політичних орієнтацій релігійних організацій, і в якому працюють чи в свій час працювали відомі дослідники М. Ф. Рибачук (співвідношення релігії і політики), В. А. Войналович (політика радянського режиму щодо релігії і церкви), М. І. Кирюшко (іслам), Н. С. Рубльова (римокатолики), Н. І. Кочан (католики, греко-католики), В. О. Перевезій (конфлікти в релігійному середовищі). В 2000 р. вийшла колективна монографія: Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні.

Інститут держави і права імені В. М. Корецького видав шеститомну Юридичну енциклопедію та Політологічний енциклопедичний словник, де опублікували свої статті з проблем політології релігії співробітники Відділення релігієзнавства А. Колодний, П. Яроцький, М. Бабій, В. Клімов, О. Саган, О. Бучма.

Принагідно буде згадати й інших науковців, які зробили певний внесок у розвиток знання з політології релігії. О. Уткін досліджував етнополітичні та міжконфесійні чинники соціально-політичної стабільності у регіоні. О. Шуба здійснив політологічний аналіз релігії в етнонаціональному розвитку України. О. Щипков вивчав зв'язок церковно-суспільних відносин з проблемами державного регулювання, М. Паращевін — масштаби впливу церкви у суспільстві. С. Ткач писав про загрозу міжнародного релігійного

тероризму. М. Маринович — про роль церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні, О. Литвиненко — про християнські церкви України в контексті національної безпеки, Ю. Чорноморець досліджував співвідношення церкви і політики в контексті виборчого процесу, С. Плохій окреслював перспективи відокремлення церкви від держави. М. Новиченко — причини і наслідки міжконфесійних конфліктів, В. Любчик аналізував законодавче забезпечення етноконфесійних меншин в Україні.

Окремі історико-теоретичні аспекти становлення елементів політології релігії висвітлили в своїх працях історики П. Панченко, В. Пащенко, Г. Надтока, О. Крижанівський, Н. Стоколос, Б. Андрусишин, В. Ульяновський, С. Тимченко, С. Жилюк, Р. Сітарчук, Ю. Вільховий, Р. Шеретюк та філософи В. Литвинов, Л. Кондратик, Л. Виговський, В. Докаш, П. Кралюк, А. Гудима, Р. Множинська та ін.

В своїх підручниках і навчальних посібниках серйозно і змістовно аналізують питання співвідношення релігії і політики М. Закович, А. Черній, В. Лубський та ін.

Аналіз становлення політології релігії був би не повним, якби поза увагою залишилася діяльність Української асоціації релігієзнавців, що була створена як громадська організація на базі Відділення релігієзнавства і яка об'єднала провідних вчених і викладачів релігієзнавства з різних регіонів України. Саме Асоціація стала ініціатором і організатором проведення циклу міжнародних і всеукраїнських конференцій, на яких обговорювалися актуальні питання політології релігії, до чого були залучені провідні зарубіжні вчені в цій галузі. Це забезпечувало обмін досвідом розв'язання державно-церковних проблем і сприяло стабілізації як релігійної, так і суспільно-політичної ситуації в Україні та інкорпорації української релігієзнавчої науки до міжнародної наукової спільноти.

Отже, політологія релігії — це молода галузь академічного релігієзнавства, що межує з політологією і має глибоке історичне коріння та помітні перспективи розвитку. В своєму становленні вона пройшла певні історичні етапи і набула наукового оформлення в незалежній Україні завдяки наполегливій праці українських вчених.